

پایه‌های اساسی و خصوصیات ویژه بانکداری اسلامی در ایران (۱)

بانکداری اسلامی در ایران با تصویب قانون، از ابتدای سال ۱۳۶۳ بصورت یک مرحله‌ای و بطور کامل در کل نظام بانکی کشور مورد اجراء گذارده شد. این امر در تاریخ بانکداری جهان بی‌سابقه است. بموجب این قانون بانکداری اسلامی در ایران همانند بانکداری سنتی در سایر نقاط جهان بر مبنای تجهیز پس اندازها و اعطای تسهیلات اعتباری پایه‌گذاری شده است و امکان هرگونه سیاستگذاری پولی در آن وجود دارد. به عبارت دیگر در نظام بانکداری اسلامی مورد عمل در ایران بانکها بعنوان واسطه بین عرضه‌کنندگان و متقاضیان وجوه عمل می‌نمایند و از این جهت تفاوتی با بانکداری سنتی ندارند، ولی ویژگی اصلی این نظام در آن است که کلیه عملیات بانکی در آن منطبق با موازین شرع مقدس اسلام صورت گرفته و در واقع شیوه عمل در این نظام بکلی متفاوت از بانکداری سنتی است.

۱- نظراتی که در این مقاله ارائه شده است، نتیجه تحقیقات و نظرات شخصی نویسنده بوده و نظرات رسمی بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران و یا نظرات فقهی شخص خاصی را منعکس نمی‌نماید.

آقای دکتر سیدحسین مهدوی مدیر نظارت و امور بانکها در بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران و دارای درجه D.B.A. از دانشگاه ایندیانا می‌باشند.

در این مقاله، نویسنده کوشش خواهد کرد تا در حد توان خود پایه‌های اساسی و مبانی این شیوه عمل و همچنین ویژگی‌های بانکداری اسلامی در ایران را مورد تحلیل قرار داده و در همین حد بسنده خواهد کرد (۱). نویسنده این بضاعت را در خود نمی‌بیند که از این حد فراتر رفتن و وارد مباحثی نظیر تفاوت‌های ماهوی و ذاتی موجود بین بانکداری اسلامی و بانکداری سنتی بدانگونه که شرع مقدس تعیین نموده است، بشود.

خط اصلی فکری در روش‌های پایه‌گذاری شده در بانکداری اسلامی در ایران عمدتاً "از آیه شریفه "احل‌الله‌البیوع و حرم‌الرہبوا" در قرآن کریم نشأت گرفته است. این روشها بترتیبی که در این مقاله آمده است نحوه اجرای صحیح عملیات بانکداری اسلامی در ایران را بیان می‌دارد و عموماً به اصطلاح جنبه اثباتی (Positive) دارد و روشن شدن آنها می‌تواند مبنای مفروضات تئوریک‌های علمی در بانکداری اسلامی قرار گیرد. تشریح و تحلیل مطالب بترتیبی که در این مقاله صورت خواهد گرفت، هرچند بظاهر ساده بنظر می‌رسند، مع‌الوصف باید اذعان نمود که عدم رعایت دقیق آنها موجب عدم اجرای صحیح بانکداری اسلامی در ایران می‌گردد. بدیهی است، چنانچه روشهای مذکور بطور جامع و کامل در بانکداری در ایران رعایت گردند، بانکداری در این کشور به مفهوم صحیح و درشکلی که با موازین اسلامی مطابقت نماید اجرا می‌گردد. در غیر این صورت باید اذعان نمود که موازین اسلامی اصلاح گردد.

۱ - قبل از شروع بحث اصولاً باید به این نکات توجه شود که بحث و تحلیل این مقاله منحصراً حول پایه‌ها و خصوصیات ویژه بانکداری اسلامی در ایران دور می‌زند و فرض اصلی بر آن است که عملیات بانکداری اسلامی بطرز کاملاً صحیح انجام می‌شود. از اینرو اولاً این مقاله مطلقاً به بحث و تحلیل درباره نتایج عمل و اهداف در بانکداری اسلامی بترتیبی که در قانون بیان شده و حاکی از رسیدن به حق و عدل اسلامی است، نمی‌پردازد. ثانیاً، بحث و تحلیل در مورد سیاست پولی و اعتباری نیز که هم‌ساله یا در هر دوره بر حسب مقتضیات اقتصادی کشور قابل اعمال است، خارج از موضوع این مقاله است. سومین نکته مهم این است که بر اساس محتوی قانون و مقررات توجه اصلی قانون به اعتلاء سطح تولید از طریق اعطای تسهیلات بانکی است. این موضوع نیز به نوبه خود درخور ملاحظه بوده و این نتیجه را بدست می‌دهد که بانکداری اسلامی در ایران عمدتاً "در جهت افزایش سطح تولید و توسعه اقتصادی کشور پایه‌گذاری شده است. به همین دلیل، علاوه بر بانکداری تخصصی، بانکهای دیگر نیز به تامین منابع طرحها (Project Financing) موظف شده‌اند.

با توجه به مطالب ذکر شده، رئوس مطالبی که در این مقاله مطرح می‌گردد بشرح زیر است:

قسمت اول: پایه‌های اساسی در بانکداری اسلامی در ایران

- ۱- حذف ربا (بهره) از عملیات بانکی
- ۲- برقراری سود در عملیات بانکی
- ۳- تجهیز سپرده‌ها (در شکل جدید)
- ۴- اعطای تسهیلات اعتباری (در شکل جدید)
- ۵- استفاده از ابزارهای سیاست پولی

قسمت دوم: خصوصیات ویژه بانکداری اسلامی در ایران

- ۱- تشابه پرتفوی تسهیلات اعتباری بانکها با پرتفوی سرمایه‌گذاری بازار
- ۲- احتمال کمتر زیان سرمایه در بانکداری اسلامی نسبت به بانکداری سنتی
- ۳- توزیع عادلانه‌تر درآمد فعالیت‌های اقتصادی
- ۴- مشخص بودن موارد مصرف
- ۵- سهولت امر نظارت

قسمت سوم: پیشنهاد بانکداری اسلامی نمونه

در پایان، نتیجه‌گیری خواهد شد که با اتکاء به روش جدید تجهیز سپرده‌ها و یک یا دو نوع تسهیلات اعتباری میتوان بانکداری اسلامی نمونه را پایه‌گذاری نمود و بسیاری از مشکلات تجربی فعلی را که عمدتاً "از تعدد ابزار تسهیلات اعتباری ناشی میشود برطرف کرد.

قسمت اول: پایه‌های اساسی دربانکداری اسلامی در ایران

۱- حذف ربا (بهره) از عملیات بانکی

"ربا" چیست و چگونه میتوان در عملیات بانکی از آن احتراز کرد؟
 بطورکلی از دیدگاه اسلام تعریف ساده "ربا" عبارت است از:
 "گرفتن مبلغ اضافه روی دین واقعی مشروط بر اینکه از قبل شرط شده باشد."
 با استفاده از همین تعریف ساده، عملیات بانکداری اسلامی در ایران طوری پایه‌گذاری شده است که تحت چنین عنوانی هیچ نوع رقم اضافی از گیرنده تسهیلات اعتباری اخذ نگردد. برای بررسی بیشتر باید نتایج حاصل از این تعریف تشریح گردد. نتایج زیر از تعریف مذکور قابل استخراج است:

الف - وجود دین محقق

ب - وجود داین و مدیون جدا از یکدیگر

ج - شرط قبلی برای دریافت مبلغ اضافه در قرارداد

هرگونه دین که از اجتماع نتایج مذکور بوجود آید، از دیدگاه بانکداری اسلامی در ایران شرایط لازم و کافی برای تحقق "ربای پولی" را دارد، لکن، در صورتیکه یکی از نتایج مزبور در عمل استقراض وجود نداشته باشد "بظاهر" ممکن است عمل استقراض شکل ربوی داشته باشد، لکن عملاً "ربا" تحقق نمی‌یابد. عبارت دیگر، از دیدگاه ضوابط و مقررات بانکداری اسلامی "ربا" تحقق پیدا نمی‌کند مگر با اجتماع سه شرط فوق در امر استقراض.

موضوع فوق، مخصوصاً در این مبحث مطرح گردید تا از دیدگاه مشابهت آن با استقراض در بانکداری سنتی دیده شود. در واقع نتایج مذکور، عناصر عمده استقراض در شیوه بانکداری سنتی را تشکیل می‌دهد (۱).

بدین ترتیب، آنچه که دربانکداری سنتی روی استقراض یا وام دریافت می‌شود و یا روی سپرده‌ها که در واقع استقراض بانک از اشخاص است، پرداخت میشود از دیدگاه بانکداری اسلامی "ربا" محسوب شده و دریافت یا پرداخت آن مجاز نمیباشد. زیرا، در بسیاری از موارد تمام عناصر مذکور در امر استقراض و یا سپرده‌گیری جمع است.

۱- البته وثیقه، مدت، تعداد اقساط و سایر شرایط نیز در استقراض وجود دارد که در هر دو روش مشترک بوده و تأثیری در ماهیت استقراض ندارند.

در عین حال، نبود یکی از نتایج فوق، موضوع را از شکل ربوی آن خارج می‌کند و در نتیجه پرداخت مبلغ اضافه توسط گیرنده منابع به تامین کننده آن در بعضی از اشکال خاص و معمول در بانکداری سنتی ممکن است در بانکداری اسلامی کاربرد داشته باشد بدون آنکه مشمول تعریف "ربا" و ممنوعیت پرداخت و یا دریافت آن گردد. به همین جهت، برای شناخت بانکداری اسلامی در ایران تحلیل عناصر مزبور و نتیجه‌گیری از این مبحث از اهمیت خاص برخوردار است.

الف - وجود دین محقق

دین محقق در اثر استقراض یا انتقال مالکیت "پول" (۱) از دائن به مدیون یا طرق دیگری که مدیون در مقابل دائن بدهکار میشود تحقق می‌یابد. در اینصورت، هم مدیون و هم دائن شرعا "مجاز به دریافت و پرداخت رقم اضافه و از پیش تعیین شده‌ای روی دین نیستند. لکن، چنانچه به دلایل مختلف منجمله دلایل مذکور در بند (ب) دین واقعی تحقق نیابد، در اینصورت پرداخت رقم اضافه از دیدگاه بانکداری اسلامی در ایران مشمول تعریف "ربا" نمی‌شود.

ب - وجود داین و مدیون جدا از یکدیگر

جدا بودن دائن و مدیون از یکدیگر از جمله عناصر بسیار اساسی در استقراض است که فقدان آن موجب از بین رفتن ماهیت استقراض و در نتیجه عدم تحقق "ربا" می‌گردد (۲). بعنوان مثال، اعطای وام توسط یک شعبه موسسه بازرگانی متعلق به یک شخص، به شعبه دیگر آن، ظاهرا "موجد قرارداد وام بین دو شعبه مزبور است، ولی ذاتا" چنین قراردادی از دیدگاه شرعی قرارداد تلقی نگردیده و ربوی محسوب نمی‌شود. زیرا، عناصر دائن و مدیون، در حقیقت در یک شخص جمع میشود. در نتیجه، شخص نمی‌تواند از خود طلبکار یا به خود بدهکار شود. به همین ترتیب اعطای تسهیلات اعتباری بین دو شرکت متعلق به یک گروه مشخص از سهامداران هر چند از دیدگاه اداری بظاهر موجد قرارداد استقراض است، لکن، از دیدگاه شرعی دائن و مدیون جدا از یکدیگر نیستند. مثال بارز آن استقراض یک شعبه یک بانک یا یک شرکت از شعبه دیگر آن است که فقط از لحاظ اداری صورت استقراض به خود می‌گیرد، ولی از دیدگاه حقوقی رابطه تعهد و طلب ایجاد نمی‌کند. در تمام این موارد فقط نقل و انتقال وجوه در درون دو موسسه متعلق به یک شخصیت صورت می‌گیرد و اقدام دیگری انجام نمی‌شود. ویژگی فوق، در بانکداری اسلامی در ایران کاربرد زیاد دارد.

۱- ممکن است دین بصورت مال یا جنس باشد. بحث درباره این شکل از دین خارج از چارچوب این مقاله است.

۲- از دیدگاه اسلامی پرداخت رقم اضافه روی دین ایجاد شده بین پسر و پدر شاید بدلیل وابستگی کامل پسر به پدر، "ربا" محسوب نمی‌گردد، حتی اگر قبلا" نیز شرط شده باشد.

ج - شرط قبلی برای دریافت مبلغ اضافه در قرارداد

گنجانیدن شرط در قرارداد برای دریافت بهره یا رقم اضافه نیز به نوبه خود از عناصر اصلی تشکیل دهنده "ربا" است (۱). بنابراین، چنانچه شرطی برای دریافت رقم اضافه در قرارداد گنجانیده نشده باشد، پرداختی نیز قاعدتا "صورت نخواهد گرفت و عمل نیز، طبقاً" ربوی نخواهد بود. مع الوصف، چنانچه مدیون شخصاً "با رضایت خود و خارج از مفاد قرارداد رقی را بصورت اضافه بر مبلغ اصل وام به دائن بپردازد، ضمن اینکه این عمل از دیدگاه شرعی نیز تشویق شده است، مبلغ اضافه روی اصل دین "ربا" تلقی نمی‌گردد.

این موضوع هرچند بجای خود صحیح است ولی کاربرد آن بسیار مشکل بوده و در سیستم بانکداری اسلامی در ایران از این روش استفاده نمی‌شود.

در مورد عنصر فوق لازم به ذکر است که اگر در قرارداد مربوطه دریافت مبلغ اضافی شرط شده باشد ولی عملاً "این مبلغ دریافت نگردد، عمل ربا تحقق نمی‌یابد. این حالت مانند آن است که عملاً "شرطی نشده و دریافتی نیز صورت نگیرد. هرچند نحوه عمل بدین ترتیب صحیح است، لکن، این روش عمل، اصولاً" کاربردی در سیستم بانکداری اسلامی در ایران ندارد. نتایج منطقی حاصل از بحث فوق:

الف - "ربا" به نحوی که تشریح و تحلیل گردیده، از کلیه عملیات بانکی در سیستم بانکداری اسلامی در ایران، حذف شده است.

ب - وابستگی کامل دائن و مدیون در بانکداری اسلامی در ایران، برای دولت و دستگاههای صد درصد دولتی کاربرد مطلوب داشته است. زیرا، از دیدگاه شرعی، دولت در کل کشور "شخصیت واحد" تلقی میگردد، لذا، دستگاههای دولتی و شرکتهای صد درصد دولتی تماماً "جزء این شخصیت واحد محسوب شده و هرگونه قرارداد استقراض بین این دستگاهها فقط از لحاظ اداری مناسبت اعتبار است و موجد استقراض واقعی نیست. بعلاوه، چون، از لحاظ شرعی، هم دائن و هم مدیون قرارداد دولت بوده و در نتیجه دریافت یا پرداخت مبلغ اضافه در این شکل از قرارداد، بصورت نقل و انتقال وجوه در درون دستگاه به حساب آن شخصیت واحد صورت میگیرد "ربا" تلقی نمی‌گردد.

۱- اخیراً بحثهای مفصلی در محافل علمی و فقهی در زمینه تورم صورت گرفته و چنین نتیجه‌گیری شده است که ممکن است مبلغ اضافه روی دین تا "حد نرخ تورم" "ربا" تلقی نگردد. این نظریه در حد بسیار محدود پذیرفته شده، لکن، در کلیات موضوع مورد پذیرش بسیاری از محافل اسلامی قرار نگرفته و برای بسیاری دیگر نیز هنوز در مرحله بررسی باقی مانده است. در هر حال، بعید نیست در صورت پذیرش کلی موضوع، تحول بزرگ دیگری در بانکداری اسلامی در ایران رخ دهد.

بعبارت دیگر، چون تمام بانکها و بخصوص بانک مرکزی دولتی هستند، لذا، چنانچه از محل منابع بانک نظیر سرمایه و یا از محل منابع قرض‌الحسنه جاری و پس‌انداز(۱) که مالکیت آن متعلق به خود بانک است، نیازهای اعتباری دولت و دستگاههای دولتی تامین گردد، عمل ربوی تلقی نشده و پرداخت یا دریافت رقم اضافه روی مبلغ "بظاهر" استقراض، فقط موجب ارتباط اداری و نقل و انتقال وجوه بین بانکها و دولت شده و از دیدگاه بانکداری اسلامی در ایران مجاز خواهد بود.

این ویژگی موجب شده است قسمت عمده‌ای از مشکلات اعتباری بخش دولتی، به سهولت با روش معمول اعتباری در بانکداری سنتی در این کشور حل شود (۲).

ج - حذف عنصر(ج) فوق از استقراض متداول در بانکداری سنتی، استقراض را بدون اینکه در ماهیت واقعی بودن دین ناشی از آن (که رابطه صحیح دائن و مدیون مستقل از یکدیگر است) خللی وارد آورد، آنرا بصورت "قرض‌الحسنه" درمی‌آورد. قرض‌الحسنه بصورت یکی از انواع تسهیلات اعتباری در بانکداری اسلامی به همین دلیل اصلی پذیرفته شده و از آن برای مصارف معین که سایر انواع تسهیلات اعتباری متداول در بانکداری اسلامی کاربرد ندارد استفاده میشود.

د - چون استقراض در شکل تعریف شده و بطریق معمول در بانکداری سنتی ربوی است و مبلغ اضافه روی آن "ربا" تلقی میگردد، لذا، تسهیلات اعتباری بانکی در ایران (باستثنای قرض‌الحسنه) در شکل دیگری مطرح شده است تا عملیات مزبور از شکل ربوی خارج گردیده و بانک بتواند از عملیات خود سود تحصیل نماید.

ه - در صورت پذیرش کلی موضوع تورم بعنوان کاهش ارزش پول و چنانچه پذیرفته شود که این کاهش ارزش باید بنحوی جبران گردد، در آنصورت اخذ مبلغ اضافه روی استقراض تا میزان نرخ تورم مجاز خواهد شد. در اینصورت، تحول بزرگ دیگری در بانکداری اسلامی در ایران بوقوع خواهد پیوست.

۱- تامین منابع اعتباری دستگاههای دولتی از محل سپرده‌های سرمایه‌گذاری که متعلق به سپرده‌گذاران بوده و بانک وکیل در مصرف این قبیل منابع است، بصورتی که فوقاً مورد تحلیل قرار گرفته مجاز نمیباشد. مگر اینکه این قبیل سپرده‌ها نیز از محل منابع دستگاههای دولتی تشکیل شده باشد. زیرا در اینصورت، شخصیت دائن مستقل از شخصیت مدیون بوده و رقم اضافه "ربا" خواهد بود.

۲- استفاده از این روش علاوه بر روش بانکداری اسلامی است، زیرا، اصولاً دولت و دستگاههای دولتی میتوانند، مانند سایر مشتریان بانکها، در چارچوب ضوابط سیستم بانکداری اسلامی نیز از تسهیلات اعتباری این سیستم استفاده نمایند.

۲ - برقراری سود در عملیات بانکی

سود چیست و چگونه میتوان در عملیات بانکی از آن منتفع شد؟ از دیدگاه اسلامی درآمد ناشی از بکارگیری سرمایه متعلق به شخص در امور اقتصادی سود محسوب میگردد. هر چند دریافت "ربا" از دیدگاه اسلامی مجاز نیست، برعکس تحصیل سود از این دیدگاه کاملاً مجاز میباشد. بطور کلی، دریافت درآمد (سود) هر نوع منابعی که در شکل "سرمایه" در تجارت و تولید بکار گرفته شود، برای صاحب سرمایه، مجاز و برعکس دریافت درآمد هر نوع منابعی که بصورت وام در اختیار اشخاص قرار گیرد، برای وام‌دهنده، مجاز نخواهد بود.

با استفاده از این ویژگی، بانکداری اسلامی در ایران پایه‌گذاری شده است. بر مبنای این پایه، در سیستم بانکداری اسلامی در ایران، بانکها با بکارگیری منابع خود، بصورت سرمایه متعلق به خود آنها و یا بصورت سرمایه متعلق به سپرده‌گذار، ضمن خرید و فروش اموال و دارائیهای مورد درخواست مشتری به اعطای تسهیلات اعتباری و تحصیل سود مبادرت می‌نمایند (۱).

در واقع اعطای تسهیلات اعتباری، بصورت مشارکت (به مفهوم کلی) که در آن بانک (پاسپرده‌گذار) در شکل مالک سرمایه عمل می‌کنند، در عملیات بانکی تحقق می‌پذیرد.

۳ - تجهیز سپرده‌ها (در شکل جدید)

در سیستم بانکداری سنتی، سپرده‌ها نزد بانک تودیع شده و به آن بهره تعلق می‌گیرد. با توجه به مطالبی که قبلاً تشریح گردید، از دیدگاه بانکداری اسلامی در ایران، چون این بهره روی دین واقعی پرداخت می‌شود، "ربا" تلقی می‌گردد.

در سیستم جدید بانکداری در ایران، منابع سیستم بانکی به دو صورت کلی نامین می‌گردد. در شکل نخست، منابع بانک متشکل از سرمایه و انواع سپرده‌های دیداری و پس‌انداز و بعضی از مانده‌های بستانکار است که در ترانزنامه بانک نشان داده میشود. این قبیل وجوه، منابع متعلق به بانک تلقی میگردد. در این نحوه عمل چون رابطه سپرده‌گذار و بانک بصورت دائن و مدیون درمی‌آید، اصولاً رقمی اضافتر از اصل سپرده و یا مانده بستانکار به شخص طلبکار قابل پرداخت نبوده و فقط جوائز تجهیز سپرده‌ها در حد مشخص از طریق قرعه‌کشی میتواند به سپرده‌گذار پرداخت شود.

۱- علاوه بر این سود، بانکها از ارائه خدمات متعدد بانکی، نظیر صدور ضمانت‌نامه، گشایش اعتبار اسنادی، وصول سفته و برات مشتریان، صدور حواله و امثال آن کارمزد دریافت می‌دارند. کارمزدهای مزبور بخش دیگری از درآمد بانکها در سیستم بانکداری اسلامی را تشکیل میدهد.

در شکل دوم، منابع بصورت سپرده‌های سرمایه‌گذاران از مشتری قبول و بانک توسط مشتری وکیل در مصرف (۱) آنها می‌گردد. از لحاظ حقوقی، ارتباطی که بین بانک و سپرده‌گذار ایجاد می‌شود، رابطه وکیل و موکل و عمل بانک (وکیل) در مصرف سپرده بمنزله عمل سپرده‌گذار (موکل) می‌باشد. در نتیجه، در این شکل از قبول سپرده، بین بانک و سپرده‌گذار رابطه دائن و مدیون برقرار نشده و پرداخت مبلغ اضافه روی اصل توسط بانک به مشتری ربا محسوب نمی‌گردد. زیرا بانک این قبیل سپرده‌ها را نیز در معاملات موضوع تسهیلات اعتباری خود بجای موکل خود و در شکل سرمایه متعلق به موکل خود بکار می‌برد و سود حاصل از این عملیات را، پس از کسر کارمزد خود، بین سپرده‌گذاران تسهیم می‌نماید.

اشکال عمده‌ای که بر این روش وارد است، آن است که اعطای سود بدین ترتیب، کاربرد لازم را بعنوان ابزار سیاست پولی ندارد. زیرا، اعلام سود سپرده‌ها از قبل و در نتیجه استفاده از سود بعنوان ابزار برای تجهیز سپرده‌ها امکان‌پذیر نیست. مع الوصف، اعلام پیش‌بینی نرخ سود مورد انتظار نسبت به کل تسهیلات اعتباری هریک از بانکها و یا سیستم بانکی می‌تواند تا حدودی در مورد تجهیز سپرده‌ها موثر باشد.

۴- اعطای تسهیلات اعتباری (در شکل جدید)

بانکداری اسلامی در ایران، کم‌وبیش مانند تمام کشورهای دیگر، به تامین نیازهای اعتباری بخشهای اقتصادی مبادرت می‌کند. در بانکداری سنتی روش کار مشخص است و عموماً "اعطای تسهیلات اعتباری بصورت وام و مآلاً" با دریافت "ربا" صورت می‌گیرد. در حالیکه در بانکداری اسلامی در ایران، به دلیل ممنوع بودن دریافت "ربا" تسهیلات اعتباری شکل دیگری به خود گرفته است تا بتواند از آن طریق به تحصیل سود مبادرت نماید. روش کار در مورد تحصیل سود در بانکداری اسلامی در ایران در بند (۲) مقاله تشریح گردید.

در این شیوه عمل، در کلیه عملیات بانکی مربوط به اعطای تسهیلات اعتباری در مقطع معینی از زمان، در طول دوره تسهیلات اعتباری که از زمان دریافت و بررسی درخواست مشتری تا مرحله واریز طول میکشد (۲)، بانک ناگزیر بصورت مالک اموال و دارائیهای موضوع تسهیلات اعتباری

۱- موارد مصرف در قانون مشخص شده است.

۲- در مضاربه، در تمام طول دوره، بانک مالک اموال و دارائیهای موضوع مضاربه است. در مشارکت مدنی و جعاله، در طول سازندگی یا تهیه و تدارک کالا، بانک مالک میشود. در سرمایه‌گذاری مستقیم، مالکیت بانک بر اموال موضوع سرمایه‌گذاری در تمام مدت وجود دارد. در اجاره بشرط تملیک، بانک برای تمام دوره مالک مورد اجاره است. در سلف، بانکها در پایان دوره مالک میشوند. در معاملات اقساطی، در ابتدای دوره، بانک مالک اموال موضوع معاملات اقساطی می‌گردد.

در می‌آید. مالکیت بانک بر اموال و دارائیه‌ها، می‌تواند در ابتدا، در وسط و یا در انتهای دوره تسهیلات اعتباری تحقق پذیرد.

در بانکداری اسلامی در ایران کل دوره تسهیلات اعتباری به سه دوره فرعی متمایز از یکدیگر قابل تقسیم است. دوره‌های مزبور که ذیلاً تشریح می‌گردند عبارتند از زمان بررسی، زمان اجرای طرح یا انجام موضوع و بالاخره دوره پس از انتقال مالکیت.

دوره اول، زمان بررسی است و به مدتی که درخواست (اعم از اینکه موضوع درخواست اجرای طرح یا مورد خاص تسهیلات اعتباری باشد) برای رسیدگی نزد بانک خواهد بود، محدود می‌شود. در این مرحله، صرفاً "بانک، درخواست تسهیلات اعتباری را از لحاظ انطباق با مقررات و توجیه‌پذیر بودن آن بررسی میکند و هیچ عمل دیگری انجام نمی‌دهد.

دوره دوم، زمان اجرای طرح یا انجام موضوع مورد درخواست است. در ابتدای این دوره، قرارداد اعطای تسهیلات اعتباری بین بانک و مشتری منعقد می‌شود، پس از امضاء قرارداد، بانک، طبق مفاد آن به اجرای طرح یا خرید، تهیه و تدارک اموال و دارائیه‌های موضوع مورد درخواست تسهیلات اعتباری مبادرت می‌نماید. در طول این دوره، بانک، عموماً "بصورت مالک اموال و دارائیه‌های موضوع تسهیلات اعتباری، عمل می‌کند. در طی این دوره و در هر مقطعی از زمان، تا قبل از انتقال مالکیت، اضافه کردن سود روی اصل منابع بانک بصورت (Mark up) یا (Cost plus) و نظایر آن مجاز است. بدیهی است، اضافه کردن هر رقم بعنوان سود باید با ضوابط سیاست پولی مطابقت داشته باشد. همین پایه مبنای روش عمل در کلیه عملیات اعتباری بانکی (باستثنای قرض‌الحسنه) در بانکداری اسلامی در ایران قرار گرفته است.

نکته حائز اهمیت و قابل ذکر در مورد انجام معاملات خرید و فروش توسط بانک، این است که هر چند بانک در اعطای تسهیلات اعتباری در بانکداری اسلامی در ایران، ناگزیر در مقام خریدار و فروشنده، به معاملات تجاری مبادرت می‌کند، لکن، بانک، شخصاً نمی‌تواند بدون مقدمه به خرید و فروش اموال و دارائیه‌ها اقدام نماید. ظاهراً، مطلب اول، باموضوع دوم تعارض دارد، لکن واقعا "چنین تعارضی در عمل بوجود نمی‌آید. زیرا، بموجب قوانین و مقررات حاکم بر بانکداری اسلامی در ایران، بانک در صورتی مجاز به اعطای تسهیلات اعتباری در شکل گفته شده می‌باشد که درخواست و تعهد خرید دارائیه‌ها و اموال موضوع تسهیلات اعتباری از طرف مشتری به بانک ارائه شده باشد. بدین ترتیب، بانک با اطمینان از وجود درخواست و تعهد خرید، در مقام واسطه وجوه، بصورت بانکدار، عمل نموده و ضمن تأمین درخواست مشتری، خود نیز بطریق مجاز به کسب سود مبادرت می‌کند.

دوره سوم، از زمان انتقال مالکیت اموال و دارائیهای موضوع تسهیلات اعتباری به مشتری تا زمان وصول کامل منابع تسهیلات اعتباری طول می‌کشد. طول دوره مزبور، برحسب مورد کوتاه یا طولانی خواهد بود. درمضاربه و اجاره بشرط تملیک، طول دوره مزبور نزدیک به صفر است. در سایر موارد بخصوص معاملات اقساطی، طولانی خواهد بود. در طول این دوره بانک همواره طلبکار است و این طلب هر میزان که باشد از فروش ناشی می‌گردد. در طول این دوره، چنانچه بنا به دلایلی مدت تسهیلات اعتباری، تمدید شود، بانک مطلقاً "مجاز نخواهد بود که رقمی روی طلب خود اضافه نماید، زیرا این عمل همانطوریکه قبلاً ذکر شد، اضافه کردن رقم روی دین بوده و رقم مزبور "ربا" محسوب می‌گردد.

همین مطلب مشکل بزرگی را در رابطه با تمدید تسهیلات اعتباری در سیستم بانکی در ایران بوجود آورده است. زیرا، یا باید مدت تسهیلات اعتباری بدون دریافت مبلغ اضافه تمدید گردد، یا اصولاً این قبیل تسهیلات تمدید نشود. طبعاً موضوع تمدید تسهیلات اعتباری در بسیاری از موارد اجتناب‌ناپذیر است و عدم امکان اضافه نمودن مبلغ اضافه روی اصل، موجب می‌گردد که منابع سیستم بانکی بدون دریافت سود در اختیار مشتری باقی بماند. این مطلب نیز به نوبه خود موجب می‌گردد که گیرنده تسهیلات اعتباری در بسیاری از موارد تشویق شود تا منابع اعتباری را به موقع پرداخت نکند و موجب نارسائیهای متعددی برای سیستم بانکی بشود.

۵ - استفاده از ابزارهای سیاست پولی

قوانین و مقررات جدید، کلیه اختیارات و وظائف سیاست پولی را تا حدی که این اختیارات و وظائف با موازین اسلامی تعارض پیدا نکند، محفوظ نگهداشته است. اهداف سیاست پولی در ایران تفاوتی با اهداف این سیاستها در سایر کشورها ندارد و پس از اجرای قانون عملیات بانکی بدون ربا نیز به همان وسعت و جامعیت خود باقی مانده است.

برای حصول به اهداف سیاست پولی، کلیه ابزارهای این سیاست، با استثنای ابزار نرخ بهره، کماکان در اختیار مقام سیاست پولی قرار دارد (۱). این ابزارها نظیر تعیین نسبت سپرده قانونی و همچنین تعیین حدود کلی و حدود فردی و نحوه توزیع تسهیلات اعتباری در بخشهای اقتصادی و امثال آن در سیستم بانکداری اسلامی در ایران، مانند سیستم بانکداری سنتی کاربرد دارد. جالب اینکه در این نظام حتی عملیات تنزیل و تنزیل مجدد و تعیین نرخ آن نیز مشروط

۱ - رجوع شود به مقاله نویسنده در مورد، تاثیر تحولات بانکداری جدید، در ابزارهای سیاست پولی و اعتباری در ایران، که در سمینار بین‌المللی بانکداری اسلامی (۲۱ الی ۲۴ خرداد ۱۳۶۵ در تهران) ارائه گردید.

بر رعایت شرایط لازم قابلیت اجرایی دارد. بدین معنی که در بانکداری اسلامی، تنزیل اسناد و اوراق بدهی اشخاص در صورتیکه حاکی از دین واقعی باشد، در شکل خرید دین بر مبنای معیارها و ضوابط اسلامی مجاز است. بر این مبنای اعتبار خرید دین توسط سیستم بانکی بصورت اعتبار خریدار قابل اعطاء بوده و خریدار دین یعنی بانک (تنزیل کننده) حق مراجعه به فروشنده اوراق برای وصول طلب خود را ندارد.

نظر به اینکه اسناد و اوراق مطالبات بانکها عموماً ناشی از دین واقعی خریدار است، لذا، تنزیل آنها توسط بانک مرکزی امکان پذیر است. این ابزار می تواند، در هر صورت، در چارچوب ضوابط بانکداری اسلامی، بصورت یکی از ابزارهای موثر سیاست پولی توسط بانک مرکزی بکار گرفته شود. بدین ترتیب با تصویب قانون عملیات بانکی بدون ربا تنها ابزاری که از اختیار سیاستگذاران پولی خارج گردیده است، "نرخ بهره" آنهم بصورت ربوی آن میباشد. هرچند، ابزارهای دیگری که کاملاً در نوع خود، در طول تاریخ بانکداری در جهان، جدید است، در قانون بانکداری بدون ربا در ایران اضافه و در اختیار سیاست پولی قرار گرفته است ولی سنجش نقش و تاثیر آنها در اعمال سیاست پولی در مقایسه با نقش نرخ بهره مستلزم گذشت زمان است. در هر صورت ابزارهای جدید می تواند تا حدودی نقشی را که نرخ بهره در اعمال سیاست پولی در بانکداری سنتی دارد، ایفاء نماید. ذیلاً دو نمونه از ابزارهای مذکور بعنوان مثال درج میگردد:

الف- حداقل نرخ سود مورد انتظار

سود مورد انتظار، درآمد آتی ناشی از عملیات بانکها است. "حداقل نرخ سود مورد انتظار" از جمله ابزارهای سیاست پولی است که حد آن از طرف مقام سیاست پولی تعیین میشود. این نرخ می تواند نقشی حساس تر و مهم تر از نرخ بهره ایفاء نماید. زیرا، بانکها در صورتی مجاز به اعطای آن دسته از تسهیلات اعتباری که سود آن در آینده کسب می شود، خواهند بود که "نرخ سود مورد انتظار" در مورد آنها از "حداقل" تعیین شده کمتر نباشد. بعبارت دیگر، "حداقل نرخ سود مورد انتظار" (۱) معیار برای پذیرش یا رد خواسته های تسهیلات اعتباری رسیده برای بانکها است. این ویژگی موجب میگردد که آن دسته از درخواستهای مذکور از تسهیلات سیستم بانکی استفاده نماید که بدون در نظر گرفتن سایر عوامل، بازده بیشتری داشته باشد.

۱- نرخ (Hardle Rate) بموجب قانون عملیات بانکی بدون ربا، میتواند بصورت ابزار تشویقی مورد استفاده قرار گرفته و حتی در بخشهای مختلف اقتصادی نظیر کشاورزی، صنعت و معدن، ساختمان و مسکن، خدمات و بازرگانی متفاوت باشد.

طبعاً افزایش یا کاهش نرخ حداقل سود مورد انتظار موجب کاهش یا افزایش تقاضا برای تسهیلات اعتباری از سیستم بانکی می‌گردد. این ابزار از دیدگاه سیاست پولی، می‌تواند همان کاربردی را داشته باشد که ابزار نرخ بهره در بانکداری سنتی دارد.

ب - حداکثر نرخ سود معاملات قطعی بانکها

از دیگر ابزاری که در اعمال سیاست پولی، می‌تواند نقش بهره را داشته باشد، نرخ سود معاملات قطعی بانکها است. بانکها در مورد این نرخ سود، بصورت (Mark up) یا (Cost plus) عمل میکنند. حداکثر نرخ سودی که می‌تواند روی قیمت تمام شده اموال و کالاها و یا خدمات موضوع تسهیلات اعتباری بانکها اضافه شود توسط مقام سیاست پولی تعیین میگردد. بدیهی است تغییرات این نرخ می‌تواند موجبات تغییرات تقاضا برای تسهیلات اعتباری را فراهم آورد. این ابزار، بطور کامل از دیدگاه سیاست پولی، می‌تواند همان کاربردی را داشته باشد که ابزار نرخ بهره در بانکداری سنتی دارد.

قسمت دوم: خصوصیات ویژه بانکداری اسلامی در ایران

نتایج حاصل از تشریح و تحلیل مباحث فوق موید این است که سیستم بانکداری اسلامی در ایران از خصوصیات ویژه زیر برخوردار می‌باشد:

۱ - تشابه پرتفوی تسهیلات اعتباری بانکها با پرتفوی سرمایه‌گذاری بازار

یکی از ویژگیهای مهم بانکها در سیستم بانکداری اسلامی در ایران محتوای پرتفوی تسهیلات اعتباری آنها است. نظر به اینکه پرتفوی تسهیلات اعتباری بانکها مرکب از تعداد قابل ملاحظه‌ای از امکانات سرمایه‌گذاریها در رشته‌های مختلف اقتصادی اعم از کشاورزی، صنعتی، معدنی، خدمات و بازرگانی موجود در کشور است، لذا، این پرتفوی از لحاظ تنوع بسیار مطلوب و از دیدگاه سودآوری و ریسک بسیار مشابه پرتفوی سرمایه‌گذاری بازار در کشور است. طبعاً، در چنین وضعیتی ریسک این پرتفوی به حداقل ممکن و بازده آن به حداکثر ممکن خواهد رسید. علاوه، در صورت اجرای صحیح بانکداری اسلامی در ایران، این وضعیت موجب میگردد که بازده یا سود پرتفوی تسهیلات اعتباری بانکها هم‌ساله در حد بسیار مغفولی نوسان داشته و بازده نسبتاً "ثابتی" عاید بانکها گردد. مجموعه عوامل مزبور موجب میگردد که در این سیستم، سپرده‌گذار نیز به تبع بازده سرمایه‌گذاریهای بانکها، از همین سود مطمئن و کم‌ریسک برخوردار شود.

از دیگر ویژگی‌های این پرتفوی این است که روش اعطای تسهیلات اعتباری در بانکداری اسلامی، مشابه روش انتخاب پروژه بر اساس پرتفوی سرمایه‌گذاری است. انتخاب پروژه بر این مبنای موجب می‌گردد که پروژه‌های با بازده یا کارآئی بیشتر، در استفاده از تسهیلات اعتباری بانکی حق تقدم داشته باشند. این روش عمل، در نهایت، می‌تواند موجبات افزایش کارآئی سیستم اقتصادی کشور را فراهم آورد.

۲ - احتمال کمتر زیان سرمایه در بانکداری اسلامی نسبت به بانکداری سنتی

نظر به اینکه درآمد ناشی از تسهیلات اعتباری بترتیبی که در بند (۱) بیان گردید، با ریسک کم عاید بانکها می‌گردد، لذا، احتمال زیان روی اصل سپرده‌ها و سرمایه بانک بسیار اندک به نظر می‌رسد. بعلاوه، باید به این نکته نیز توجه شود که بانک هر میزان درآمد داشته باشد کم یا زیاد، بین سپرده‌گذاران توزیع می‌شود و چنانچه درآمدی وجود نداشته باشد، قاعدتاً نباید سودی نیز توزیع شود. در نتیجه، در بانکداری اسلامی در ایران، احتمال زیان سرمایه بانک طبعاً کمتر از احتمال همین زیان در بانکداری سنتی خواهد بود.

۳ - توزیع عادلانه‌تر درآمد فعالیت‌های اقتصادی

نکته حائز اهمیت دیگر این است که سود پرتفوی تسهیلات اعتباری بانکها در ایران قاعدتاً باید سود واقعی آن دسته از فعالیت‌های اقتصادی باشد که تسهیلات اعتباری برای آنها اعطاء شده است. نظر به اینکه این قبیل فعالیتها حجم بسیار وسیعی از حجم کل فعالیت‌های اقتصادی کشور را تشکیل می‌دهد، لذا، سود آن نیز باید بالطبع حجم بسیار زیادی از مجموع سود متکسبه از سرمایه‌گذاری در بخشهای اقتصادی کشور باشد. بدیهی است، این شکل از روش بانکداری در صورتیکه صحیح اجرا شود، می‌تواند بخش عمده‌ای از کل درآمد فعالیت‌های اقتصادی کشور را در بین افراد جامعه به نحو مطلوب توزیع نماید. زیرا این حجم از درآمد در وهله اول بین بانک و گیرنده تسهیلات اعتباری تقسیم می‌گردد و در مرحله بعد، درآمدی که عاید بانک گردیده بین بانک و سپرده‌گذار تسهیم خواهد شد. در نتیجه، سپرده‌گذاران که تعداد بسیار زیادی از افراد جامعه را شامل می‌گردد، می‌توانند به بهترین وجهی از این بخش از درآمد حاصل از فعالیت‌های اقتصادی کشور منتفع گردند.

۴ - مشخص بودن موارد مصرف

از عمده‌ترین ویژگی‌های بانکداری اسلامی در ایران، مشخص بودن موارد تسهیلات اعتباری است. در بانکداری سنتی و همچنین در بانکداری گذشته در ایران، وام یا اعتبار مستقیماً در اختیار مشتری قرار می‌گرفت و مشتری به تشخیص خود و به هر نحو که صلاح می‌دانست آنرا

مصرف می‌کرد. حال آنکه براساس مقررات و ضوابط بانکداری اسلامی، موارد مصرف تسهیلات مورد نیاز مشتری بدو "بررسی و سپس آنچه که مورد نیاز مشتری باشد، توسط بانک تهیه شده و سپس در اختیار مشتری قرار می‌گیرد. عبارت دیگر، سیستم طوری طراحی شده است که کنترل موارد مصرف در درون روش مورد عمل وجود داشته باشد.

این ویژگی می‌تواند به نحو موثری به اعمال دقیق سیاست اعتباری و تحقق اهداف آن، در بانکداری اسلامی در ایران، کمک کند. زیرا، با این ترتیب میتوان اطمینان حاصل نمود که مبلغ مورد نیاز برای هر یک از انواع فعالیتهای اقتصادی، با کمک بانکها، ضمن تهیه و تدارک اموال و دارائیهای مورد نیاز آن فعالیت، به همان میزان در همان بخش، مصرف شده و از انحراف در فعالیتهای دیگر نظیر بورس‌بازی روی طلا، ارز، فرش، مسکن و نظایر آن ممانعت به عمل آمده است. بعنوان مثال، نیازهای بخش کشاورزی کاملاً متفاوت از نیازهای سایر بخشها است. با توجه به تامین مستقیم این نیازها توسط بانکها، میتوان انتظار داشت که منابع مورد نیاز این بخش، برای همان بخش تامین گردد. به همین ترتیب، نیازهای اعتباری بخش صنعت و سایر بخشها دقیقاً به همان میزان مورد نظر در چارچوب مقررات بانکداری اسلامی قابل تامین میباشد.

۵ - سهولت امر نظارت

امر نظارت و کنترل جزء لاینفک عملیات بانکداری اسلامی در ایران میباشد. این نظارت و کنترل باید بر مصرف صحیح و واریز تسهیلات اعتباری اعمال شود. بترتیبی که تشریح گردید، روش‌های متخذه در اعطای تسهیلات اعتباری، در بانکداری جدید در ایران، به نحوی طراحی شده است که امر کنترل و نظارت اجتناب ناپذیر گشته و اعمال آن تسهیل گردد.

در مرحله بررسی درخواست تسهیلات اعتباری، حصول اطمینان از موجه بودن درخواست مشتری، کمک موثری به اجرای امر نظارت می‌کند. در مرحله مصرف تسهیلات اعتباری نیز چون بانک در مقام خریدار یا تهیه‌کننده اموال و دارائی موضوع درخواست مشتری وارد معاملات میشود، طبعاً مسئله کنترل و نظارت ضمن این عملیات اعمال میگردد. تنها در مرحله واریز است که موضوع نظارت مشکل‌تر از مراحل بعدی می‌شود. در همین مرحله ممکن است منابع تسهیلات اعتباری بجای واریز به حساب بانک در مجاری دیگری نظیر آنچه که قبلاً بیان شد، جریان یابد. به همین جهت بانکها باید در این مرحله دقت بیشتری داشته باشند.

بطوریکه ملاحظه میشود، سیستم بانکداری اسلامی در ایران، طوری پایه‌گذاری شده است که تسهیلات اعتباری از زمان بررسی تا پایان مرحله واریز بصورت خودکنترل (Built in Control) عامل موثری در اجرای صحیح قانون باشد.

قسمت سوم - پیشنهاد بانکداری اسلامی نمونه

مرحله آزمایشی بانکداری اسلامی در ایران سپری شده است. نتایج عملکرد در مدت هفت سالی که از عمر بانکداری اسلامی در این کشور می‌گذرد نشان داده است که این سیستم بانکداری ضمن داشتن نتایج مطلوب، مشکلات و نارسائی‌هایی نیز در سر راه خود دارد. مشکلات و نارسائی‌های مزبور که کلاً از جدید بودن سیستم نشأت می‌گیرد عمدتاً از تعدد انواع تسهیلات اعتباری، مسائل پیچیده حقوقی، کمبود متخصصین، کمبود آموزش، مشکل نظارت و بخصوص مشکل بزرگ عدم امکان تعدید برخی از انواع تسهیلات اعتباری ناشی می‌شود.

با توجه به تجربیات چندساله اخیر، این امکان وجود دارد که بانکداری اسلامی منحصرآز برایه روش فعلی تجهیز سپرده‌ها (بترتیبی که هم‌اکنون در ایران متداول است) با استفاده از مشارکت مدنی اجرا گردد (۱). در مورد این پیشنهاد، می‌توان استدلال نمود که مشارکت مدنی می‌تواند جایگزین تمامی انواع روشهای فعلی اعطای تسهیلات گردد. تمام تسهیلات اعتباری مورد نیاز امور مختلف اقتصادی، بر اساس موازین اسلامی با بکارگیری انحصاری مشارکت مدنی قابل تامین است. حتی در شکل خاصی از این روش که بر مبنای آن، فروش سهم‌الشرکه بانک می‌تواند به تدریج صورت گیرد، تسهیلات اعتباری اعطاء شده عنداللزوم می‌تواند به سهولت تعدید گردد.

با اتخاذ این شیوه، بانکداری اسلامی در ایران مسیر جدیدی را شروع خواهد نمود و انجام این پیشنهاد نه تنها اجرای بسیاری از عملیات بانکی را تسهیل خواهد کرد، بلکه نارسائی‌های مربوط به تعدد انواع تسهیلات اعتباری، مشکلات پیچیده حقوقی و بخصوص مشکل بزرگ تعدید را حل خواهد کرد. مشکل کمبود متخصص، نارسائی‌های نظارت و آموزش نیز طبعاً در این سیستم بسیار کمتر از سیستم موجود خواهد بود. این پیشنهاد کاملاً عملی به نظر می‌رسد. طبعاً اجرای آن مستلزم صرف وقت برای تدوین ضوابط و مقررات مربوط و اخذ مصوبات لازم در این مورد خواهد بود.

۱- در موارد بسیار محدودی می‌توان از روش مضاربه و احیاناً "معاملات اقساطی" نیز استفاده کرد.